

ОБРАЗ ПРИРОДИ ЯК ОПТИКА ВИРАЖЕННЯ ЕКЗИСТЕНЦІАЛЬНИХ СТАНІВ У РОМАНІ ГРИГОРІЯ ТЮТЮННИКА „ВИР”

С. А. Лісовська

У статті розглядаються образи природи у романі «Вир» в аспекті висвітлення їх впливу на внутрішній світ персонажів, на їх почуття, переживання. Аналізуються образи природи, змальовані у романі з погляду увираження ними екзистенціальних почуттів героїв.

Життя українського народу ще з давніх-давен нерозривно пов'язане з природою. Загальновідомим є той факт, що до прийняття християнства наші предки були язичниками. Вони у різних формах обожнювали природу та її явища, надаючи їм символічного змісту. Дерева, квіти, різноманітні рослини, вогонь, вода, сонце, місяць, зірки трактувалися людьми крізь призму їх корисності для життя. Усе те, що вигідне людині, від Бога, а все шкідливе – від Лукавого. Світоглядні уявлення і вірування українців у різні часи та в різних регіонах підтверджують, що «осердя світогляду нашого народу становить людина, її душа, доля, життя. Через таку призму сприймається і довоколишній світ»[1, 96].

Тому зрозуміло, що природа є вічним джерелом натхнення митця, його багатограної творчості. У творах письменників зображення краєвидів функціонують не тільки як композиційний прийом, але виступають і чинником психологічних факторів. Органічний зв'язок вічно мінливих і неповторних картин природи з внутрішніми переживаннями людської душі особливо помітний в усній народній творчості. Душевний стан героя в народних піснях часто зображується як контраст до явищ природи. Ще М. Гоголь писав: «Природу в них (піснях) ледве видно в куплеті, проте риси її такі нові, тонкі, що подають весь предмет, а втім, до них вдаються для того, щоб сильніше висловити почуття душі» [2, 37].

Саме з образної системи, символіки і поетики фольклору і черпає художня література свою силу. Олександр Потебня говорив про те, що мистецтво є не безпосереднім відображенням природи в душі, а певною видозміною цього відображення [3, 51]. Кожний образ природи, кожний її елемент, за словами Л. Петрухіної, «від монументального краєвиду до найменшої рослини як деталі – у ході акту творення підлягає процесу трансформації через розум і почуття митця, пропуску через його естетичні критерії та духовні переживання» [4, 7].

Митці слова відтворюють стани людської душі за допомогою різноманітних художніх образів, що мають символічний характер.

У художніх образах важливим є співвідношення між предметним і значеннєвим планами зображення, «категорія символу вказує на вихід образу за власні межі, на присутність певного змісту, нероздільно злитого з образом, але йому не тотожного» [5, 378–379]. Я. Поліщук, дотримуючись аналогічної думки, дещо зміщує акценти: «Неповторність символу постає в поєднанні індивідуального й загального його складників. Невичерпальність символічного образу забезпечується багатством асоціацій, закладених у нього талановитим автором. При цьому певним ключем до розуміння естетичного коду стає первісний смисл образу: на нього накладаються, нашаровуються інші смисли»[6, 295].

Під впливом соціальних факторів та й за самою логікою розвитку літературознавчої науки постає необхідність звернутися до вивчення творчості письменників ХХ століття по-новому, не лише крізь призму соцреалістичного канону. Проза Григорія Тютюнника до цього часу не розглядалася в аспекті екзистенціального дискурсу. В цьому і полягає **актуальність** нашого дослідження.

Метою статті є спостереження мистецтва моделювання природи в романі «Вир» Григорія Тютюнника, висвітлення образу природи як своєрідної призми відбиття екзистенціальних станів героїв твору.

Іван Семенчук називав попередників Григорія Тютюнника, які майстерно моделювали у своїх творах картини природи. Це Т. Шевченко, Леся Українка, П. Тичина, А. Головка, М. Рильський, О. Гончар, М. Стельмах.

У романі функціонують такі топоси: сонце, місяць, весна, зима, ніч, степ, небо, самотні верби, ромашка, вода, вітер.

Візії природи у «Вирі» майже завжди реальні, але у світосприйманні персонажів інколи набувають ірреальних вимірів. Вони зримі, пластично-випуклі, динамічні. Пейзаж у творах Тютюнника відтворює настрої героїв, то гармонійні, то контрастні з почуттями героїв.

Як і в багатьох класиків української літератури, екстрадієгетичний наратор починає роман «Вир» з опису літнього дня у Присуллі. Життя природи відтворюється у зламний період. «У заспіві до «Виру» Григорій Тютюнник надто «холоднокровний» – в його оповіді вражає суворий реалізм, лаконізм, простота»[7, 211].

Моделі природи як «символічна формула» постають своєрідним інформаційним елементом в образній тканині роману «Вир». Григорій Тютюнник, актуалізуючи «всезагальні стрижневі ознаки, іманентно притаманні національній ментальності і водночас людському родові»[8, 66], представляє широку панораму дійсності середини ХХ століття, складну долю героїв, порушує актуальні питання буття народу й особи. Він застосовує неореалістичний дискурс, але й використовує складну систему образів-символів та топосів, скомпліковані форми часу і простору, творячи епічний роман.

Наскрізний образ сонця домінує у першому розділі роману «Вир». Він виконує концептуальну функцію, акумулюючи життєстверджуюче світобачення наратора.

«Бризнуло сонце. Запарувала рілля, тьмяно заблищали одвернуті лемешами скиби землі»[9, 9]. Наратор застосовує змінну фокалізацію: «Сонце пригрівало сильніше, земля дихала вільготніше, із голубого неба долітав повний жалю журавлиний трубний клич, який то гучнів, то завмирав, танучи в голубій безвісті»[9, 9]. Картина сонячного ранку неповторна і зворушлива, представляється крізь призму сприймання героя, крім того, вона накладається на відчуття у душі Тимка Вихора, у його серці відбувається такий самий стан збудження, піднесеності, як і в природі. В Тимковій душі то сонячно, то бентежно, неясно-тривожно: «Тимко, налягаючи руками на чепіги, часто задирав голову, проводжав даленіючі косинці журавлів, і тихий смуток облягав його серце»[9, 9]. Проте як би не було тяжко на душі, світлий, сповнений сонця і весняної радості настрій бере верх у душі героя. Митець відтворює цілу гаму почуттів персонажа від споглядання краєвиду і світу, що сягає його зір. У його сприйнятті природа живе, буває, наповнюється життям і радістю. Образ Тимка Вихора уособлює вітаїстичне начало буття. Хоч як жорстоко до нього ставиться доля, він не падає духом, а вірить у краще, сонячне майбутнє.

Наступним концептуальним образом-символом у романі є степ. Згідно із загальною культурною, міфологічною та релігійною традицією символіка степу має амбівалентний зміст: з одного боку, він означає певну територію, «безлісий простір у зоні сухого клімату, покритий трав'янистою рослинністю»[10, 257]; а з другого – це невизначений, конкретно не окреслений первісний топос, місце філософських та містичних роздумів та видінь персонажів.

Функціональність міфологеми степу в романі визначається згідно з його полісемією. Художнє слово представляє степ: а) як топос конкретний, чи уявно-географічний, безпосередньо або опосередковано пов'язаний з реальним світом; б) як граничну ситуацію між світом матеріальним і сферою трансцендентальності, що засвідчує плінність і невизначеність кордонів між реальністю і уявою. Просторова композиція степу, змальована в романі «Вир» і виступає своєрідним виразником загального настрою та особистих почуттів Оксена Гамалії. Образ степу акумулює, інтенсифікує і передає реципієнтові емоційно-психологічний настрій: тугу, скорботу, душевний біль, тобто почуття, які «існують у владі реальності й одночасно є формою

протесту проти неї, підкреслюють незмикання з дійсністю»[11, 90]. Природа, історія, життя, люди, всі ці образи пропущені крізь призму відчуттів, переживань Оксена Гамалії.

Невипадковим реципієнтом голосу рідної землі стає Оксен Гамалія, людина витонченої натури, закоханої в красу. Наодинці зі степом – медіатором між двома часопросторами (минулим і теперішнім), між двома світами – земним і небесним – герой відкриває всі свої найпотаємніші думки. Перебуваючи в екзистенційному стані неспокою, переживання, невпевненості, Оксен ніби зливається з наратором, подумки ставить низку риторичних запитань, промовляючи до могил, як до живих істот: «Скільки віків стоїте ви отут, серед степу, як німі свідки великих битв, кого хороните ви у своєму чорному затишку?...запорожця чи бійця-будьонівця, якого «ой, убито, вбито, затягнуто в жито, червоною китайкою личенько покрито?» Ви німієте, ви мовчите? Так скажіть же, коли настане такий час на землі, що не ростимете ви по земних степах та роздоллях і не блукатимуть матері, шукаючи вас, не сіятимуть тяжких сліз по несходжених степах? Чому ж ви мовчите і хмуритесь на світло дня? Чи, може, знову надієтесь прийняти в свої чорні ями синів степового краю?»[9, 68-69]. Прозаїк застосовує внутрішню фокалізацію, відтворюючи психіку героя, його рефлексії над вічними питаннями буття. Внутрішній монолог нагадує речитатив народної думи, героїчної пісні. Цей ефект досягається завдяки плавності нарації, інтертекстуальності, тобто присутності уривка з пісні «Ой, у полі жито», численних тропів, передовсім, епітетів і метафор, які відзначаються синестезійним і смислотворчим характером. Герой немов би перебуває у межовій ситуації між світом реальним, матеріальним і сферою трансцендентальності. Він своїми роздумами про долю людства підноситься далеко від реального світу, у його свідомості відбувається розрив звичного плину життя, здається, ще мить – і він зуміє розгадати таємниці, приховані у сторожових могилах, почує їх містичний голос. Але наратор втручається у плин думок героя. Він вирішує залишити ці питання без відповіді, обриваючи нарацію пейзажним рефреном: «Мовчать могили, і безмежним морем тече до самого обрію припорошений весняною пилюкою степ. Петляє в степову безвість покручений шлях»[9, 69].

Для героя роману, Валентина Дороша, природа – життєдайний символ нового життя, кращого майбутнього. «Він ішов тихо, іноді зупиняючись і вдихаючи свіже весняне повітря. Почував себе збудженим і трохи схвилюваним від того, що перед ним розкривається нове життя...»[9, 103]. Наратор використовує прийом «зворотного кадру», аналепсис, щоб показати, чому такий великий вплив на Валентина створило весняне цвітіння. «Немає вже військової служби, якої він ніколи не любив і яка ніколи не була йому до серця, немає госпітально з його нудотливим смородом камфори і ефіру, немає набридливого шльопання капцями по коридорах, де прогулюються поранені, немає щоденного причіпливого опікування лікарів і їх вічних запитань про те, що він їв, як їв, як спав, чи припинився в голові шум, чи є щей досі»[9, 103]. Наратор відмежовує колишнє життя героя від теперішнього анафорою «немає». Опис абсурдного існування в минулому, замкнений з двох сторін розповіддю про нове життя, нові надії і сподівання. «А натомість навколо весняний шум, здорові, сильні люди, свіже повітря, хвилюючий запах политої дощем землі і освіженого весняною зливою степу»[9, 103]. Своє ставлення до війни, як до потворного, абсурдного явища, до її наслідків, наратор висловлює через відтворення мертвотності реалій, пов'язаних з війною. Потворності, абсурдності війни у творі протиставляється опис реального, мирного пейзажу, що постає перед героєм роману. Вдаючись до повтору «немає», наратор акцентує на контрастності емоційно-сміслового наповнення цих описів, на життєлюбстві свого персонажа, на антигуманній суті війни, її руйнівному началі. Контрастне протиставлення досягається завдяки полярно відмінним словосполученням: «нудотливий сморід камфори і ефіру» – «свіже повітря»; «поранені» – «здорові, сильні люди»; «шум у голові» – «весняний шум». Зорові та звукові образи мирної природи доповнюються зображально-виражальними деталями:

епітетами та метафорами: «весняний шум», «свіже повітря», «запах політої дощем землі», «освіжений весняною зливою степ», «ніжна м'якість звуків», «левади, які диміли туманом», «листочки високих тополь, що зеленими фонтанами били з теплої землі». Перед реципієнтом постає образ закоханої в природу людини, яка не може уявити себе поза реаліями життя.

Зміни у настроях і почуттях Тимка Вихора після зустрічі з коханою Орисею наратор також змальовує на лоні природи. Світ стає для Тимка прекраснішим, чарівнішим, милішим: «Трава, яка здавалася йому раніше похмуро-сивою, гнівною під нальотами вітру, сталюю, дзвенючою, як щось неживе, тепер розступалася перед ним прозоро-зеленою морською хвилею, як перед молодим богом, розкриваючи те, що раніше приховувала: всю свою потаємну красу»[9, 237]. Зелений колір «у європейській символіці – колір надії, свободи, життя, рослини починають зеленіти весною в пору надій»[12, 126], тому Тимко не хоче порушувати своїм втручанням красу природи.

Описи весни і літа у романі представлені в гармонії з почуттями героїв, їх переживаннями, болями, тривогами, рефлексіями. Далі змалювання краси краєвиду подається через контраст до почуттів людей. «Але ніхто не милувався красою осені. Люди опускали очі перед її разючим блиском»[9, 351]. Іде війна. Наратор подає цілу низку запитань і відповіді на них, які дає природа у дні війни. «Сохли на вербах ятері, павутиння позаплітало на них устинки. Що тепер ловити в ті ятері? Зорі в Ташані в тихі осінні ночі? Потріскалися човни, обростають зеленим мохом. Хто попливе на них? Хіба вербовий листочок? Умирають трави. Хто коситиме? Осінні дощі... І ходили люди, заклопотані, стривожені, вставали, як сіріло. І лягали спати далеко за північ, їх турбувало одне: як жити, що робити?»[9, 352]. У цьому короткому описі вся біль, тривога, абсурдність війни, її руйнівний характер і несприйняття її простими людьми, які понад все люблять життя, природу, працю. Філософське навантаження несе на собі і наступний опис: «І вже війна вгризається залізничним десь позаду, струшує в п'ятьмуде людське життя, обжирається кров'ю, гасить очі святому війнству, готить вулканами, – а тут вимиває вітерець поливу на небі, розхує білі хмариння. І цілі потоки синяви заливають світ і ніжать землю духом неба і коріння; і те єднання землі і неба щемить у грудях тривогою вічності»[9, 353]. Страшною потворою, монстром, постає у сприйнятті персонажів війна. Вона ніби міфічна істота, яка нищить все навкруги, але життєстверджуюча сила природи бере верх над мертвотністю і черствістю війни, філософські роздуми несуть позитив, наратор подає наступне речення як доказ того, що життя перемає смерть. «Людина відчуває себе новонародженою перед красою життя, і сяйво добра освічує її душу, і в тому сяйві вона бачить себе збоку первозданною, непорочною, доброю, як перкалеве світло березових гаїв, ніжною і щирою, як голуб'яче серце»[9, 353]. Словосполучення «голуб'яче серце» постає у романі символом миру.

Роман починався описом весни, наступні розділи – описами літа і осені, закінчується роман приходом зими. «Над снігами і над хатами провисає чорна мертвота, глухо, сумно»[9, 476]. І знову війна, з її мертвотою і чорнотою. Переважають в описах чорні та бордові кольори – провісники біди. Душевний неспокій, тривожні відчуття зростають у серці Ориси Тетері, коли вона прийшла до річки. «Вона стала на коліна і, приклавши долоні до скронь, заглянула в воду, яка була чорною і неспокійною»[9, 489], щоб вилити свій біль, свої тривоги, і природа, розуміючи, як важко героїні бачити горе і жах війни, розкриває перед нею красу і велич фантастичного нереального світу, споглядаючи який жінка хоча б на мить забуває свої проблеми. У її серці зароджується надія на краще майбутнє.

Отже, роман „Вир” Григорія Тютюнника наповнений пейзажними візіями, які відтінюють душевні стани героїв, наповнюючи їх екзистенціалами туги, самотності, страху, у такий спосіб виражаючи їхню екзистенціальну онтологію буття. З цією метою романіст змалював образ природи в динаміці, крізь оптику сприймання людини, що відбиває її духовний світ, рефлексії над вічними питаннями життя. Тому

природа в художньому світі персоніфікується, живе, безперервно змінюється, переливаючись найневловимішими відтінками барв і звуків, настроїв і переживань. Головне, що автор зумів майстерно показати гармонію людини і природи, їх споконвічне єднання, а водночас і протистояння. Через яскраві й промовисті образи природи письменник зумів проникнути в духовний світ героїв, виразити їх непокірний, пристрасний дух, емоційний характер.

SUMMARY

The article deals with the images of nature in the novels «Vyr» in terms of interpretation of their influence on the characters inner world, their feelings, emotional experience. The images of nature depicted in the novel as emphasis on the characters existential feelings are analyzed.

Key words: the image of nature, transcendentalism, the absurd, existentialism, image-symbol.

СПИСОК ЛІТЕРАТУРИ

1. Українське народознавство. – Львів, 1994. – 607 с.
2. Гоголь Н. О малороссийских песнях // Братерство культур. – К., 1954.
3. Потебня О. Эстетика і поетика слова. – К., 1985. – С. 51.
4. Петрухіна Л. Образы природы як стани екзистенції у поезії (теоретичний аспект). – Автореф. дис... канд. філ. наук. – Львів, 2000. – 18 с.
5. Аверинцев С. Символ // Литературный энциклопедический словарь / Под ред. Кожина В. – М., 1987. – С. 378-379.
6. Поліщук Я. Міфологічний горизонт українського романтизму. – Івано-Франківськ, 2002. – С. 295.
7. Семенчук І. Григорій Тютюнник (Майстерність письменника). – К., 1971. – 231 с.
8. А. В. Дранов и др. Современное зарубежное литературоведение (страны Западной Европы и США): концепции, школы, термины / Энциклопедический справочник – М., 1996.
9. Тютюнник Г. Вир: Роман. – К., 1990. – 512 с.
10. Короткий тлумачний словник / За ред. Л. Гумецької. – К., 1978. – 296 с.
11. Федоров Ф. Романтический художественный мир: Пространство и время. – Рига, 1988. – С. 90.
12. Кононенко В. Символи української мови. – Івано-Франківськ, 2005.

Надійшла до редакції 11 січня 2008 р.